

FEKETE ALBERT

A 16–19. SZÁZADI KOLOZSVÁRI KERTKULTÚRA AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A magyar kertkultúra-kutatásnak nincs más tudományágakhoz hasonló hagyománya, noha számos, szorosan kapcsolódó határterület jelentős irodalmi áttekintéssel rendelkezik a kertépítészeti alkotásokról. Ez különösen érvényes az erdélyi kertművészetre, amelynek feltárása még az elhanyagoltnak mondott anyaországi helyzethez képest is siralmas. A kerttörténeti értékek helyreállítását és megőrzését célzó rendszeres erdélyi parkfeltárások, állapotfelmérések, parkkutató-sok hiánya még dendrológiai, botanikai szempontból is érzékelhető.¹

Az okok elsősorban Erdély történelmi, földrajzi és kulturális sajátosságaiban rejlenek – az állami művelődéspolitikai támogatásának hiányában igen nehéz volt módszeres és alapos kutatásokat finanszírozni. Súlyosbítja a helyzetet az építészetben általánosan kialakult és elterjedt szemlélet, mely szerint a kert a hozzá tartozó építészeti objektumhoz képest stílustörténeti és térkompozíciós szempontból alárendelt szerepet tölt be.²

Erdély sajátos gazdasági, társadalmi szerkezete miatt a kerttörténet jeles kutatói is elsősorban a kapcsolódó tudományágak művelői közül kerültek ki. Az eddig feltárt kerttörténeti³ források, utalások is többnyire az építészet- és művészettörténeti munkák kapcsán láttak napvilágot. Jelen írás célkitűzése a téma botanikai, táj- és településtörténeti megközelítése, hiszen a társadalmi-földrajzi keretet, amelyben a tanulmány tárgyát képező kertek, településrészek és települések kialakultak, méltán nevezték egykoron tündérkertnek. A jövő építése csak a múlt ismeretén keresztül lehet sikeres. Olyan irányú kutatásokra van szükség tehát, amelyek hiteles forrásanyagok alapján



Kolozsvár tekintélye a 16–17. század folyamán erősödik meg, hiszen a török veszély elől Erdélybe menekülő budai polgárok jó része itt telepedik le. Az új kapcsolatok, összeköttetések segítségével az addig is egyre terjeszkedő város adományok, illetve vétel útján újabb birtokokkal gyarapodik.

tárják fel „*Transilvaniae civitas primaria*”⁴ településszerkezeti és városképi szempontból fontos zöldfelületeit, kertjeit és szabad tereit, amelyek segítségével nyomon követhető a kolozsvári zöldfelületek fejlődése, a város társadalmi, kulturális életében betöltött szerepe. Önkéntelenül adódik, hogy a kutatás kezdete a 15–16. századig nyúljon vissza. Korábbi források vizsgálata és értelmezése e tárgykört tekintve nem mérvadó.

A kolozsvári kertek kialakulására, fejlődésére vonatkozó adatok jelentős része egyházi forrásokból került napvilágra. Ez nem véletlen, hiszen a több évszázados tájfejlődési folyamatra nagy hatással voltak a szerzetesrendek. Az egyházmegye létrejötte után Erdély területén egyetlen szerzetesrend létezett, a bencéséké (Ordo Sancti Benedicti). A királyi alapítású (Álmos herceg) kolozsmonostori bencés apátság a középkori Erdélyben a latin egyház legregibb és legjelentősebb intézményének tekinthető.⁵ Az apátság bérbe adott szántóföldjein kezdte meg működését az 1869-ben alakult Kolozsvári Mezőgazdasági Tanintézet⁶ is.

A legrégebbi botanikai tanulmányok és kertleírások nemcsak kolozsvári, hanem erdélyi viszonylatban is ferences rendi szerzetesek – Kájoni János⁷ (1629–1687), illetve Leonardus Losteiner⁸ (1734–1798) – révén maradtak ránk. Emich Gusztáv a Mátyás király uralkodása utáni időszakban a magyarországi díszkertészet visszaeséséről számol be, de azt is megjegyzi, hogy a török által kímélt vidékeken „ékes parkokkal találkozunk még e forrongó korszakban is a Nádasy-, továbbá a Rákóczi-birtokokon, így Kolozsvárott, Sárospatakon, továbbá Pozsony, Sopron, Moson vármegyékben”.⁹

Az erdélyi magánbirtokok gazdasági életének nyomon követése az írásbeliség késői bevezetése miatt a 16. században még meglehetősen nehézkes,¹⁰ a kolozsvári főúri, illetve polgári családok kertjeire vonatkozóan sem rendelkezünk adatokkal. Értékes forrásanyagot képviselnek viszont a kolozsvári Városi Közgyűlés és Tanács hajdani jegyzőkönyvei, amelyekben konkrét utalásokat találunk az egykor városközeli, napjainkra részben vagy teljesen bezárt telkekre, dűlőkre, temetőkre¹¹ vonatkozóan. A korabeli leírásokat azonban bizonyos fenntartásokkal kell kezelnünk, a felhasznált helynevek, megnevezések esetenként nem pontosak, félreértelmezhetőek. Ugyanez a megállapítás érvényes a régi térképi ábrázolásokra is.

A 16–17. században törvényes keretek között alakítják ki azokat a mindmáig üzemelő kolozsvári temetőket, amelyek a város első nagyobb, összefüggő, térben és időben állandó zöldfelületeit alkotják.¹² A hajdan kialakított temetők a jelenlegi városképbe szorosan integrálódtak, településszerkezeti és településökológiai szerepük különösen jelentős. Ezekre vonatkozó adatok az egyházi feljegyzésekben és a közgyűlési jegyzőkönyvekben egyaránt fellelhetők, egymással összevethetők.

Sajátos jellegű, aránylag megbízható forrásnak számítanak a vagyonbecslések és anyagkimutatások, hiszen ezekből több-kevesebb pontossággal a vizsgált objektumok relatív értékére következtethetünk. Ilyen jellegű feljegyzésekben a 16. századtól kezdődően rendszeres anyagot találhatunk különböző kolozsvári zöldfelületi objektumokra vonatkozóan.¹³

Forrásértékűek továbbá a különböző közéleti személyiségek és kolozsvári polgárok feljegyzései, illetve hagyatékaik. Linczigh János (1621–1675) kolozsvári bíró feljegyzései¹⁴ a 17. századi Kolozsvár gazdasági életét, birtok- és tulajdonviszonyait, településszerkezeti adottságait ismertetik. Vizaknai Bereczk György kolozsvári bíró 1693–1717 közötti naplófeljegyzéseiből¹⁵ kiderül, hogy a családi könyvtár leltárában több botanikai vonatkozású mű is szerepel. Serédi Benedek kolozsvári polgár hagyatéki leltárában (1678) fellelhető Lippay János *Posoni kertje*, melyet az első valódi magyar kertészeti szakkönyvként tartanak számon.¹⁶ Figyelembe véve a kertészeti remekmű megjelenésének évét és a hagyatéki leltár datálását, megállapítható, hogy a kolozsvári Serédi család könyvtárában a klasszikusok mellett a kortárs természettudományi és kertészeti alkotások is haladéktalanul megjelentek. Melius Péter neve mindenképpen említést érdemel, hiszen az ő munkásságának köszönhető az, hogy Kolozsvár – olyan világvárosokkal egy időben, mint Berlin és Nápoly – herbáriumot tudott kiadni *Herbárium az fákknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* címmel.¹⁷

A 16–17. századi erdélyi kertkultúrát a külföldet bejárt utazók, a nyugat-európai egyetemekről hazatérő, a városokban letelepedő diákok¹⁸ tapasztalata is nagymértékben befolyásolta. Ennek megfelelően a nyugat-európai minta hatására a kolozsvári kertek kialakításánál is fontos szerep jut az orvosbotanikai szempontoknak, elsősorban a növényalkalmazást illetően.

A nyugat-európai kertészeti szemlélet egyik korabeli meghonosítója Nadányi János, aki a francia Antoine Mizault 16. századbéli kertészeti könyvét fordította magyarra. A könyv 1669-ben *Kerti dolgoknak leírása* címmel jelent meg Kolozsváron, és külön fejezetben tárgyalja a kertek „ékesítését”.¹⁹ Nadányi azonban – saját bevallása szerint – nem lévén szakmabéli,²⁰ csupán az eredeti művekben leírtak nyersfordítására vállalkozhatott, semmiképpen sem kommentálhatta, nem bővíthette ki saját tapasztalatai nyomán a szövegben foglaltakat. Nemcsak a kolozsvári vagy erdélyi, de az egyetemes magyar kertkultúra gazdagítása fűződik Szenci Molnár Albert²¹ (1574–1634) és Pápai Páriz Ferenc²² nevéhez.

Az első tudományos igényű megírt erdélyi munka, melyben városépítésről, mezőgazdasági munkákról, orvosbotanikai ismeretekről is szó esik Apáczai Csere János (1625–1659) 1653-ban Utrechtben megjelent *Magyar Encyclopaediája*.²³

Érezhető fellendülés, jelentősebb megvalósítások az erdélyi városi és ezen belül a kolozsvári díszkertkultúrában csak a 17. század második felében tapasztalható. Ekkor már Erdélyben is érzékelhető a szabad természet eszményítése, ami jórészt az idegen nyelvekről fordított munkák eredménye. A berlini „mathesist tanító professor”, Sulzer Johann Georg a felvilágosodás szellemében írt munkája 1778-ban jelent meg Kolozsváron *A természet szépségéről való beszélgetések* címmel, Sófalvi József fordításában.²⁴ A nyugat-európai hatás a magyarországi polgári kertekben több évszázadon keresztül felismerhető, Bél Mátyás (1684–1749) megállapítása szerint még a 18. század első harmadában is érződik.²⁵

Benkő József (1740–1814) középjaitai tiszteletes flórakutatásai mellett a magyar növénynevek meghonosításával, rendszerezésével végzett úttörő munkát az erdélyi magyar kertészeti szakirodalom megteremtésében.²⁶ Latinul írott, magyar nyelvre lefordított főművében, a *Transsilvania specialisban* korabeli kolozsvári kertekről is megemlékezik.²⁷

Említést érdemel Haynald Lajos (1816–1891) erdélyi püspök, későbbi bíboros érsek, „a magyar botanika második nagy mecénásának”²⁸ hagyatéka, a több mint 100 000 lapból álló *Haynald-herbárium*, amely jelentős hozzájárulás Erdély flórájának megismeréséhez, bemutatásához.²⁹

Az önálló Erdélyi Fejedelemség idején tapasztalható gazdasági fellendülés a kertművészet terén is sok újat hozott. Ormos Imre (1903–1979), akit az egyetemes díszkertkultúra korszerű szemléletű, nagyszabású összegzőjeként tartunk számon,³⁰ a 16–17. századi erdélyi kertművészetet a magyarországinál is fejlettebbnek mondja. Ormos ezt a fellendülést Takáts Sándor (1860–1932) piarista levéltáros kerttörténet-kutatóhoz hasonlóan az Erdélyi Fejedelemség törökkel ápolt politikai kapcsolatainak tulajdonítja.³¹ A későbbi korszakokat valószínűleg kevésbé találja említésre méltónak, hiszen műve további részében mindössze hét sor erejéig foglalkozik a témával.³² Az Erdélyi Fejedelemség korának erdélyi kertkultúráját Stirling János sajátosnak, hagyományörzőnek tartja.³³

Kolozsvár tekintélye a 16–17. század folyamán erősödik meg, hiszen a török veszély elől Erdélybe menekülő budai polgárok jó része itt telepedik le. Az új kapcsolatok, összeköttetések segítségével az addig is egyre terjeszkedő város adományok, illetve vétel útján újabb birtokokkal gyarapodik. A gazdasági fellendülés elsősorban a kerített (azaz az óváros) kiépítését eredményezi. A 14–15. században kialakult szabályos településszerkezet lényegében megmarad, de az épületek a lakosság növekvő vagyoni erejéről és fejlett ízléséről tanúskodnak. Kolozsváron – akárcsak Erdély-szerte – a gótika az alapvető építészeti stílus, amelyre a későbbi stílusok ráépülnek. A stílusok ötvöződése itt is természetes folyamat, de az összeállításban a gótika az, amely a legmélyebben megmaradt, szervesen beleépülve a népi építészetbe is.³⁴ A kastély- és a templomépítészeti terén azonban, néhány

korai példától eltekintve, a bécsi barokk hagyott maradandó nyomokat,³⁵ amint az Kolozsvár főúri palotáin is látható.

A városfalon belüli zsúfolt beépítés nem kedvezett a díszkertek létrejöttének, de a városfalat közvetlenül körülölelő zöld sávnak – amíg az a város terjeszkedése következtében teljesen be nem épült – fontos szerep jutott a kertkultúra fejlődésében és a városszerkezet alakulásában.

A belváros szerkezetének, telkeinek, polgári házainak, palotáinak ismertetéséről gazdag szakirodalom áll rendelkezésre.³⁶ Jóval kevesebb azoknak a leírásoknak a száma, amelyek a városfalon kívüli, Kolozsvárhoz csatlakozó, rurális jellegű településrészek – az úgynevezett hóstátok³⁷ – kialakulásának körülményeivel, fejlődéstörténetével foglalkoznak.³⁸ A hóstáti városrészek kialakulásának és fejlődésének feltárása fontos adatokat szolgáltatott Kolozsvár településszerkezeti sajátosságainak megértéséhez. A kolozsvári polgárok gazdálkodása azonban nem korlátozódott csupán a hóstátokra – ezek valószínűleg nem tudták volna kielégíteni a felmerülő igényeket. A hóstátokon túl a városnak kiterjedt határa volt legelőkkal, kaszálókkal, szántóföldekkel, szőlősökkel és gyümölcsösökkel, ahogyan ezt a korabeli térképek és ábrázolások is megerősítik. A Szamos folyását követő domboldalak déli lankáit kiterjedt szőlőskertek borították, kezdve a Szentgyörgy-hegytől a kajántói út melletti Brétfűn át egészen a Tűzokmálig.

Evlia Cselebi török utazó 1661-es kolozsvári leírása³⁹ különös fontosságú forrásnak számít. Párhuzamot vonva az általa készített leírás és Georgius Houfnagel Kolozsvárról készült rézkarca⁴⁰ között, megállapítható, hogy ezek alátámasztják egymást, hitelesség szempontjából megbízhatóak. A leírások mellett a térképek⁴¹ és alaprajzok szemléletesen ábrázolják a kolozsvári településszerkezet fejlődését.

Az erdélyi kertkultúrát tanulmányozó történészek közül Rapaics Raymund⁴² (1885–1954) is említést érdemel, annak ellenére, hogy tevékenysége csupán néhány, az anyaországgal rokon, illetve nemzetközi mércével is impozáns építészeti alkotásnak számító erdélyi kastély kertjére korlátozódik, és Kolozsvárral csak érintőlegesen foglalkozik. Az általa leírt erdélyi kertek bemutatása sem nevezhető következetes történeti áttekintésnek, művében ezekre vonatkozóan csupán két, általa fontosnak ítélt stíluskorszakot ismertet.⁴³ Részletesebb képet Erdély kastélyairól, főúri kertjeiről Biró József (1907–1946) fest.⁴⁴ Munkájának különös érdeme, hogy feltárja a bemutatott kastélyokban lakó nemesi családok és a birtokaikon élő, nekik alárendelt nép kapcsolatát, a főurak és a köznemesség, a városi polgárság viszonyát. Biró könyvében több kolozsvári díszkertről is említést tesz.

Kolozsvár történeti fejlődése során az általános vezérelv hiányában létrejött zöldfelületi egységek (melyek többsége díszkertként funkcionált) rendszerbe szerveződése a települési funkciók fokozatos szétválásával párhuzamosan a 19. század elején indult meg. Tudatos városszerkezet-alakításról, illetve -tervezésről is csak az 1820-as évekkel kezdődően, az immár rendeltetés hiányában terhessé vált városfalak lebontásával egy időben kerül sor. Számos európai várostól eltérően, ahol a lebontott városfalak mentén zöld gyűrűk kialakítását tervezték, Kolozsváron ez nem történt meg. A kolozsvári zöldfelületek egy szigetszerű, többnyire díszkertekből, parkokból és városi szabad terekből álló „együtt-est” képeztek, amelynek fontos városképi és -szerkezeti szerep jutott. A város – a domborzati adottságok hatására – beépült a környező tájba, melyet a vizuális tengelyek, átlátások a város szerves részévé tettek.

A kolozsvári zöldfelületek, illetve a Kolozsvár környéki flóra ismert kutatója, Soó Rezső elsődlegesen botanikai szempontok szerint vizsgálódik, de munkáiban tájképi,⁴⁵ illetve kerttörténeti⁴⁶ leírást is nyújt az általa felmért területekről. Leírja a Szamos meandereinek növényzetét, átfogó képet festve a Hangyásberekéről és a Fásberekéről, a későbbiekben kialakításra kerülő kolozsvári Sétatér helyén elterülő fás-ligetes mocsarakról.⁴⁷

A kolozsvári Sétatéréről, létrejöttének körülményeiről, szerepéről a város életében és fejlődéséről számos kultúrtörténeti, botanikai és szépirodalmi alkotás született.⁴⁸ Jóllehet

a Sétatér kertépítészeti elemzésére az idézett szerzők közül csupán Marcus Rica vállalkozott, következtetései meglehetősen általánosak, mellőzik a konkrétumokat. Kőváry László (1817–1907) a kolozsvári Sétatér történetét ismertető munkájának értéke a kialakulás körülményeinek részletes feltárásában, az ok és okozati összefüggések felismerésében rejlik. Művében más, korabeli kolozsvári kertekre is találunk utalásokat.⁴⁹ Kolozsvár és környéke tájféldrajzi és botanikai ismertetéséhez húszéves fáradhatatlan kutatómunkájával a francia származású Landoz János (1793–1866) is nagymértékben hozzájárult.⁵⁰

A díszkertkultúra meghonosításában jelentős szerep jutott a díszfaiskoláknak. Az *Álami Faiskolák ár- és névjegyzéke 1911/12. évről* című kiadvány szerint századunk elején Magyarországon 64 faiskolát tartottak számon. Ezek közül a kolozsvári Gazdasági Akadémia faiskolája a 16. sorszámot viseli, de Bodor Pál (1773–1828) erdélyi gyümölcsnemesítő már egy évszázaddal korábban, az 1812-ben megjelent *Oltvány lajstroma* című művében bemutatja a korabeli kolozsvári faiskola anyagát.⁵¹ Ezenkívül a Kolozsvár környéki nemesi családok magánfaiskolái is hozzájárulnak a helyi kertművészet rohamos fejlődéséhez, új, divatos fajfajok elterjedéséhez.⁵²

A tudományos élet összefogása érdekében 1859-ben az „Erdély Széchenyijeként” ismert gróf Mikó Imre (1805–1876) megalapítja az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. Az ünnepélyes alkalomból a Múzeumnak adományozza 14 holdas angolparkját, a Mikó-kertet (a későbbi Múzeum-kertet), közepén a Mikó grófok klasszicista stílusban épült nyári palotájával. A park igazgatója nem más, mint Brassai Sámuel.⁵³ Ezáltal az arborétum nyilvános sétakertté válik, majd 1873-ban, a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem megalakulásakor az Egyetem Növényteni Tanszékének tulajdonába megy át. A 19. század utolsó három évtizedének hiteles leírását Richter Aladár adja.⁵⁴ Richter ismertetése a precíz botanikai leírásokon kívül kimerítő számveteli részleteket⁵⁵ és érzéletes tájleírásokat is tartalmaz. Richter többéves egyetemi tevékenysége alatt olyan kiemelkedő képességű tudóssokkal dolgozott együtt, akiknek mind a kolozsvári, mind az erdélyi és az egyetemes flórákutató és szakirodalom is sokat köszönhet: Brassai Sámuellel (1787–1897),⁵⁶ Kánitz Ágosttal (1843–1896), Walz Lajossal (1845–1914), Istvánffy Gyulával, Borbás Vincével⁵⁷.

A reformkori kolozsvári városkép hiteles megörökítői között említhető John Paget (1808–1892), a magyarrá vált angol utazó, aki a kolozsvári temetőket, temetkezési szokásokat is vizsgálta. Munkája⁵⁸ – amely Maller Sándor szerint „oly sok értékes és szakszerű tájékoztatást tartalmaz a magyar nemzetről” –, túllépve a szokványos útleírások keretein, társadalmi, gazdasági, kereskedelmi és politikai összefüggéseiben tárja fel az erdélyi – szűkebben kolozsvári viszonyokat. Méltó utódjaként honfitársa Patrick Leigh Fermor említhető meg, akinek tájleírásai közt a kolozsvári városkép érzékletesen érhető tetten:

„Mintha csak Kánaán földjén vágattunk és zötykölődtünk volna keresztül. Az egyik erdő szélén nyárra fölhozott méhkasokat raktak ki szép sorjában. A lejtőket szőlősorok csíkozták, itt-ott gabonakeresztek és boglyák álltak, a cséplés nyomán pelyvével keveredett a por. A nyájak és csordák már hosszabb árnyat vetettek, mire egy magaslatra értünk, ahonnan egy egész városra nyílt a kilátás. Egy éberem őrködő tizenharmadik századi citadella tövében kiszálltunk, és lebámultunk a háztetők kusza lejtőjére. Lent a mélyben hidak íveltek át egy kanyargó folyó fölött a túlparti óváros felé. A várost románul Clujnak nevezték, a korai századok, akik alapították vagy újraalapították, Klausenburgnak keresztelték el, de a magyarok számára kitörölhetetlenül és mindörökké Kolozsvár marad.”⁵⁹

■ JEGYZETEK

1. Szabó T. A.: Erdélyi történeti kertek egy biológus szemével. In: Galavics G.: Történeti kertek. Bp., 2000. 69.
2. Stirling J.: Magyar reneszánsz kertművészet a 16–17. században. Bp., 1996. 5.
3. Jelen kerttörténeti áttekintés – a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően – nem csak kizárólag a konkrét értelemben díszkerteknek nevezett zöldfelületekkel foglalkozik. Ezek önálló, egyéb jellegű zöldfelületektől (temető, közterek, külterületek stb.) független tárgyalása a kolozsvári zöldfelületi rendszer, a városi szabad terek, valamint a településkép kialakulásának folyamatát nem szemléltetné kellőképpen.
4. Bálint J. – Pataki J.: Kolozsvári emlékirók 1603–1720. Buk., 1990. 5.

5. Lestyán Ferenc pápai prelátus szóbeli közlése, Gyulafehérvár, 1995. március.
6. „The Institute was founded on an important agricultural terrain (about 400 hectares) in the western part of Cluj, i.e., the village of Manastur (this before 1895, was outside the city); at the beginning it carried out its activity within the walls of an old cloister (Benedictine then Jesuit) rented by the Roman-Catholic Ecclesiastical Authority.” Muntean L. S.: Evolution of higher agronomic education at Cluj along its 125 years in existence (1869–1994). Cluj, 1994. 12.
7. „A kő fal mellett sövény kerthe vett nagy szénás kertről való levél.” In: Kájoni J.: Fekete Könyv. Szeged, 1991. 23–25. Kájoni J.: Herbarium, 1672. Conventus Csikiensis.
8. Losteiner L.: Topographica Cronologia-Chronographica seu descriptio Monasterii Csik Somlyoviensis 1777. Csíksomlyói ferences kolostor könyvtára. A VI. J/5254. kézirat, 62. ill. 66–67. Losteiner a jelzett részben leírja a csíksomlyói templomot és kolostort. A leírás mellett egy alaprajzot is közöl, amely a kolostor környéki, ugyancsak a ferencesek tulajdonát képező területeket ábrázolja, megjelölve a kolostor körüli kerteket is, továbbá utalásokat tartalmaz a kolozsvári bencések birtokaira.
9. Emich G.: A műkertészet múltja és jelene hazánkban. Kertészeti Lapok. In: Régi Magyar Kertek. Bp., 1886. 17.
10. Stirling J.: i. m. 18.
11. „Azonképpen az Harsongartbely zeolek Myweltetesereis e [egyelmeknek] legien gongiuok. Ne pwztwliának ely.” In: KvKözgyJk (1569–1582) I/3 (régí jelzet: V/3). 78. vö. KvKözgyJk (1585–1605) I/5. 17. Vö. Jakab E.: Oklevéltár Kolozsvár története I-III. kötetéhez. Buda, 1870. II. 223.
12. A Házsongárdi temetőt és a Szegények temetőjét. A Házsongárdi temető történetét feltáró munkák közül Kiss András művelődéstörténész Kohn Hillel – Zsakó Gyula: A Házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. és Kelemen Lajos: A Házsongárdi temető nagy halottairól beszél Kelemen Lajos című munkákat tartja forrásértékűeknek. Sem ezek között, sem a számos többi, Házsongárdi temetőt bemutató munka között nem találunk olyant, amely a temető kerttörténeti, településközelgési vagy településszerkezeti elemzésére vállalkozna, mindegyik csupán művelődéstörténeti szempontokat taglal.
13. Pl. a kolozsvári Városi Tanács jegyzőkönyvei a Házsongárdi temető létesítésének költségeiről és az elvégzett munkálatok elszámlálásáról tájékoztatnak. KvKözgyJk (1585–1605) I/5 (régí jelzet: I/1): „1585a A Temető kert tznalasar a walo költzegrh: Mely a Thorda wczaj kis ayton kwüwl wagjon [...] 18 Maii, Vettünk a Ztanay Erdeon ezer karot pro R 8 d 25 Azt my magunk vagatuk le, attunk lewagassatúl d 16 [...] 13 Junii, Vettem Razmagnetol negy zaz lecz szeget, melynek az arra d 48[...] Summa summarum: R 185/45 [...]”
14. Bálint J. – Pataki J.: i. m. 175–215.
15. Bálint J. – Pataki J.: i. m. 222., 331–332.
- „Bibliotheca medico familiaris collecta a Joh[anne] Rodio[...]
- Botanici
Spigelii in rem herbariam Isagoge 12, Leyden
Tironibus necessaria primo loco habenda
Matthiolus, In Dioscoridem cum notis Bauhini fol[io], Francof[ur]tum
Dodonaei Historia stirpium fol[io], Antwerp[en], brevis
Pinax Bauhini 4, Bas[ile]a, utilis vet[us] sectio
Matthioli Epitome 4, Francof[ur]tum et Ven[etia]e
Icones Tabernaemontani 4, Francof[ur]tum
Icones Dodonaei Zobelaei [?] 4, Antwerp[en]
[...]
16. Stirling J.: i. m. 126.
17. Közreadja Szabó T. A., Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1978.
18. A jelzett időszakban a külföldön egyetemet végzett erdélyi diákok döntő többsége komoly meghívásokat elhárítva tért vissza szülőhazájába. Mindössze 2,4 százalékuk maradt külföldön. In: Kőpeczi B. – Makkai L. – Mócsy A. – Szász Z.: Erdély története II. Bp., 1988. 767.
19. Stirling J.: i. m. 132–133.
20. Rapaics R.: A magyarság virágai. Bp., 1986. 293.
21. Dictionarium latinoungaricum, 1604-ben.
22. Pax corporis, Dictionarium latino-hungaricum 1708-ban.
23. Apáczai Csere J.: Magyar Encyclopaedia. Buk., 1997. 298–319, 327–330, 337–341.
24. Rapaics R.: Magyar kertek. Bp., 1984. 148.
25. Bél M. – Wellmann I.: Magyarország népének élete 1730 táján, Budapest, 259.
26. Rapaics R.: A magyarság virágai. Bp., 1986. 19, 339–340.
27. „A várost három nagy kiterjedésű előváros övezi: [...] b. Hídelve, azaz a híd eleje, vagyis latinul Pontis initium. [...] Ennek az elővárosnak a legszélén fekszik a roppant kellemes Wesselényi-kert, ellátva vízi és műkertészi létesítményekkel. Híres a keleti elővárosban a Kemény-kert is.” Benkő J.: Transsilvania specialis. Buk., é. n. 344–345.
28. Gombocz E.: A magyar botanika története. Bp., 1936. 28.
29. „...a colossalis gyűjtemény tudvalevőleg Haynald bíboros végrendelkezése alapján jutott a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába.” Richter A.: A Kolozsvári Magyar Királyi „Ferenc József” Tudomány-Egyetem Növényteni Intézete és Botanikus Kertje, Kvár, 1905. 79.
30. Stirling J.: i. m. 9.
31. Ormos I.: Kerttervezés története és gyakorlata. Bp., 1955. 120.
32. Ormos I.: i. e. 124–125.
33. „Az erdélyi 17. sz. második felének kertészeti kultúrája, összehasonlítva a pozsonyi helyzettel, sokkal inkább megőrizte az archaikusabb kertészeti kultúrát, mint az ország más területei.” In: Stirling J.: A kertészeti szakirodalom fejlődése a 17. században. Régi Magyar Kertek. Bp., 1999. 266.
34. A legszebb élet amit el tudtam magamnak képzelni. Benkő Samu beszélgetései Kós Károlyal. Buk., 1978. 70–72.
35. Keresztes Gy.: Maros megyei kastélyok és udvarházak. Marosvásárhely, 1995. 6.

36. Jelen munka B. Nagy Margit, Szabó T. Attila, Cholnoky Jenő, Csizmadia Andor, Kelemen Lajos, Jakab Elek, forrásértékű műveire alapoz.
37. Kiss A.: Források és értelmezések. Buk., 1994. 410. Hóstat = Hofstat (külső város). Vö. Szabó T. Attila: Erdélyi Szótörténeti Tár, V. kötet, Bp.–Buk., 1993. 44.
38. Pl. Gaal Gy.: Magyarok utcája. Kvár, 1995. 142–144. Vö. K. Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temetkezési szokásai, Kolozsvár és A kolozsvári hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása 1899–1980. In: Változó valóság. 1984. Buk., 54–113. Vö. Bálint I. J.: Kolozsvár. Bp., 1989. 9. „jóformán minden polgárnak volt iparán kívül földje, szőlője és gyümölcsöse.”
39. „Tizenegy szép kolostora van, mindegyiknek ciprushoz hasonló magas tornya...” In: Lászlóffy A.: Házsongárd. Békéscsaba, 1989. 14.
40. „A rézkarc 1617-ben készült Aegidius van der Rye belga művész festménye után. Aegidius ábrázolása az 1600-as évek Kolozsvárját ábrázolja, hiszen a művész 1605-ben meghalt.” In: Bálint I. J.: i. m. 139.
41. Idézett térképek listája:
1. 1763–1787 – Kolozsvár és hóstátjai. In: Bálint J.: Kolozsvári emlékirók, Buk., 1990. 192.
 2. 1769–1773 – Hadtörténelmi Térképtár, I. Katonai Felmérés térképei (Josefinische Aufnahme). Sect.: 83, B IX-a 1123. 3. 1810 – Hadtörténelmi Térképtár, Kolozsvár térképe. G I. h 351/4.
 4. 1831 – Hadtörténelmi Térképtár, Kolozsvár városának és körülvevő várfalainak rajzolatja. G I. h 351/9.
 5. 1866 – Hadtörténelmi Térképtár, Kolozsvár környékének térképe. G I. h 351/11.
 6. 1869–1874 – Hadtörténelmi Térképtár, Erdély katonai felmérésének fotokópiái, Grossfürstertum Siebenbürgen, Kolozser Komitat, B IX. 719/11, Sect.: 10, col. IV.
 42. Rapaics nézetei az erdélyi kertkultúra fejlődését tekintve ellenkeznek Ormoséval, szerinte ugyanis „...a töröknek nem volt közvetlen hatása a magyar kertészetre. Téves felfogás, hogy török rabok vagy török seregek hoztak volna virágot Magyarországra meg nem szállt részébe. Még az erdélyi követek sem jutottak ilyesmire, akik a török portán jártak.” In: Rapaics R.: A magyarság virágai. Bp., 1986. 294. Rapaics ezen állítását támasztja alá Cséser Lajos is. Lásd Cséser L.: Régi erdélyi kertek. Páztortútz 1929. XV/9. 199., melyben azt írja, hogy Bornemissza Anna 1672-es naplójegyzete szerint a fejedelem neje elrendeli Gyulai Tamás portai követnek, hogy „küldjön pomagránátfát és narancsfát”, de az visszajelenti, hogy azokat tengerentúlról, Kis-Ázsiából kell venni hozatni túl drágák, és nem küldhet.
 43. Rapaics R.: i. m. 40–141. ill. 190–191. A tanulmányok a Bánffy család bonchidai, illetve a Teleki család geryeszegi kastélykertjének barokk és tájképi korszakait mutatják be.
 44. Bíró J.: Erdélyi kastélyok. Bp., é. n. A bonchidai és geryeszegi kastélykerteken kívül leírásokat, illetve illusztrációkat közöl a fehéregyházi, zsigóbi, sámsondi, kerlési, magyarfenesi, koronkai parkokról, helyenként stílustörténeti magyarázatokkal megtoldva.
 45. Soó von R.: Geobotanische Monographie von Kolozsvár. Karcag, 1927.
 46. Berei Soó R.: Az Egyetemi Botanikus Kert és Múzeum. Kvár, 1942.
 47. „Die Ufer des Szamos, am Fusse des Hója, [...] zeigen auf den sog. Szamos- und städtischen Terrassen die Vermischung der verschiedenen Elementen, sowie - wie im Mitteleuropa im allgemeinen - die gürtelförmige Anordnung der Pflanzenverbände. Die toten Arme (sog. „morotvák”) mit verschiedenen, von untergetauchten und schwimmenden usw. Wasserpflanzen gebildeten sog. „Hínár“-formationen, werden durch die Röhrichte und mit diesen gleichwertige Pflanzenverbänden umgewächst. Anderswo existieren grosse Kies- und Schotter bänke.[...] ...die üppige vegetation der Szamosaue („Szamosberek”): Helleborine varians, Impatiens, Angelica montana, Telekia, ...” In: Soó von R.: Geobotanische Monographie von Kolozsvár, Kolozsvár.
 48. Pl. Kóváry L.: A kolozsvári Sétátér keletkezése és fejlődése. Kvár, 1886; Hegedüs I.: A kolozsvári Város Szépitő Egylet munkálkodása. Kvár, 1886; Radnóti D.: Erdélyi kalauz. Kvár, 1901. 74; Marcus R.: Parcuri și grădini în România. Buc. 1958. 34–35. stb.
 49. A Bethlen Lajos-féle kertre (a későbbi Múzeum-kert), a Haller-kertre (a későbbi Népkert), a báró Kemény Ferencz- és a báró Jósika-féle kertekre, gróf Kendeffy Ádám kertjére
 50. Névsora a Kolozsvár környékén termő növényeknek, melyeket több évi vizsgálódásai után összegyűjtött, s a magyar orvosok és természetvizsgálók 1844-dik év szeptember 2-kán Kolozsvárt tartott nagy gyűlésének bémutatott Landoz János, Kvár, 1844.
 51. Jeszenszky Á.: A magyar kertészet története – ahogyan megéltem. Bp., 1995. 113–114, 264.
 52. „A városgazda kihajtatott Bonczhidára, gr. Bánffy József neki szabadítottá óriás kertjének, küldte azokat a canadai jegenyét, melyek első foglalás jogán ott a két szélén máig is verik az eget.” Kóváry L.: A kolozsvári Sétátér keletkezése és fejlődése. Kvár, 1886. 36.
 53. Szabó B.: Brassai Sámuel emlékezete. Erdélyi Gyopár 1998. 3. sz.; Vö. Mikó I.: Az utolsó erdélyi polihisztor. Buk., 1971. 92.
 54. Richter A.: A Kolozsvári Magyar Királyi „Ferencz József” Tudomány-Egyetem Növénytan Intézete és Botanikus Kertje. Kvár, 1905. 215–286.
 55. Richter A.: i. m. 16–17, 19–21.
 56. Brassai S.: Fűvészet a magyaroknál. 1853. In: Stirling J.: i. m. Bp., 1996. 123. Díszkertek kialakításánál használatos irányelveket is említ, Lippay munkáját is felhossa példaként.
 57. Pl. Borbás V.: Kelet virágaitól pörkertjeinkig. Földr. Közl. 1890. 33–60; Uő: Európának idegen növényekkel való beruházkodása. Természettud. Közl., 1894.; Uő: Clusius Rariorum aliquot stirpium Appendixenek kétféle kiadása. Természettud. Közl. 1902. Pótf. (34): 191.
 58. Paget, J.: Magyarország és Erdély. Békéscsaba, 1839. 231–262.
 59. Patrick Leigh Fermor: Erdők s vizek közt. Bp., 2000. 189. P. L. Fermor angol utazó, aki 1934-ben útban Londonból Konstantinápoly felé fél év alatt gyalogszerrel keresztülvág Magyarországon és Erdélyen, hosszabb időt töltve Kolozsváron is.